

Eski ve Orta Türkçe İklim ve Mevsim İsimlerinin Lügatçesi

A Meteorological Glossary of Old and Middle Turkish

Ertan Besli*

Özet

Bu çalışmada "Leksika" adlı Rusça eserde yer alan Eski ve Orta Türkçe iklim ve mevsim isimleri tespit edilmiş ve dört ayrı dilde yazılmış olan sahanın diğer temel ve çağdaş eserlerinde de söz konusu isimler taranmıştır. Bu kelimelerin Rusça, Latince, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Türkiye Türkçesinde (Türkiye Türkçesi ağızları dâhil) yer alan karşılıkları verilmiş, anlamları saptanmış, konu üzerine Eski ve Orta Türkçe lügatçesi oluşturulmuştur. Söz konusu lügatçede yer alan kelimelerin tespit edilmiş en eski şekilleri çeviri yazı ile madde başı olarak verildikten sonra ilk geçtiği tarihî Türk şivesi belirtilmiştir. Ayrıca bu çalışmada incelenen kelimeler ile ilgili bazı etimolojik notlara da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski ve Orta Türkçe, İklim ve Mevsim İsimleri, Lügatçe.

Abstract

This article lists the Old and Middle Turkish words relating to seasons in the etymological dictionary *Leksika*. The Russian, Latin, English, French, German and Turkish (including the Turkish Anatolian dialects) translations and explanations on the meaning of the words, together with some etymological observations are given.

Keywords: Old and Medieval Turkish, Names of Climate and Seasons, Glossary.

Giriş

---

* Yrd. Doç. Dr. Ertan Besli, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bitlis.

ertanbesli@hotmail.com.tr

İklim ve mevsim isimleri bakımından Türk dili oldukça zengindir. Tarihi ve çağdaş Türk şive ve lehçelerinde konu ile ilgili çok sayıda kelime kullanılmıştır ve kullanılmaktadır. Bu yüzden bugüne kadar pek çok araştırmacının Türkçenin tarihi ve çağdaş metinleri üzerinde yaptıkları araştırmalarda birçok iklim ve mevsim ismi tespit edilmiştir. Söz konusu kelimelerin yabancı dillerde, Türkiye Türkçesinde ve ağızlarındaki karşılıklarını; bu karşılıkların anlamlarını da içeren bir Eski ve Orta Türkçe lügatçesi yapılmamıştır. Bu ihtiyaçtan doğan çalışmamızın oluşturduğu lügatçede konu ile ilgili bazı etimolojik notlar da yer almaktadır.

Eski ve Orta Türkçe kelimelerin etimolojisi ve bu konu üzerine yapılmış sözlüklerin oluşturduğu sahasının beş temel eseri “Rusça, İngilizce ve Almanca” yazılmıştır. “Leksika”, “Etymological Dictionary of the Altaic Languages”, “Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen”, “Drevnetyurskiy Slovar” ve “Etymological Dictionary of pre-Thirteenth-Century Turkish” adlı eserler çok önemli bir ihtiyaca cevap vermiştir. Türkiye’de yapılmış iki değerli saha sözlüğünü de burada belirtmek gerekir: “Köken Bilim Sözlüğü” ve “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü”. Bu çalışmada “Leksika” temelinde, adı geçen diğer eserlerin malzemesinden de faydalanılarak bir lügatçe oluşturulmuştur.

***

a:n’k “ay”: 1. Art arda gelen iki yeni ay arasında geçen süre. 2. Yılın on iki bölümünden her biri: *Mart ayı. Nisan ayı. Mayıs ayı.* 3. Bir ayın herhangi bir gününden ertesi ayın aynı gününe kadar geçen veya yaklaşık otuz gün olarak kabul edilen süre: *Bu iş ancak üç ayda biter. Temiz iş altı ayda çıkar.* (Latince: *Mensis*; İngilizce: *month*; Rusça: *месяц*; Almanca: *Monat*, Fransızca: *Mois*; Türkiye Türkçesi: *ay*)¹

Göktürkçede *ay* (yılın on iki bölümünden her biri) şekli tespit edilmiştir. Bu şeklin Altay dillerinde yer alan karşılıklarından bir kısmı şu şekildedir: Moğolca: *oy* ‘yıl dönümü’; Mançu-Tunguz: *an’ha* “yıl, yaş”. Leksika’da söz konusu şeklin Altay dillerinde ve lehçelerinde yer alan karşılıkları verildikten sonra Proto Altayca: *a:n’gu* yeniden

---

¹ Bu çalışmada incelenen kelimelerin madde başında Türkçe verilen ilk anlamları Ekrem Tenişev, Anna Dybo, Oleg Mudrak, vd. *Sravnitel’no-İstoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov –Leksika*, Nauka, Moskva 1997 adlı eserdeki Rusça karşılığında çevrilmiştir. Kelimelerin Türkçe anlam açıklamalarıysa <http://tdkterim.gov.tr/bts/>, yabancı dillerdeki karşılıklarıysa <http://turkce-latince.cevirsozluk.com> adreslerinden alınmıştır. Farklı bir kaynak söz konusu olmadıkça söz konusu oluşturan kelimeler için adı geçen adresler tekrar edilmeyecektir.

yapılandırılmış şekli verilmiştir. Bu şeklin anlamının ise ay takvimi ile bağlantılı olduğu belirtilmiştir.²

ay “ay”: Özel isim, gök bilimi, Dünya'nın uydusu, *kamer, mah, meh*. (Latince: *Luna, Mensis*; İngilizce: *moon, month*; Rusça: *луна, месяц*; Almanca: *Mond, Monat*, Fransızca: *Lune, Mois*; Türkiye Türkçesi: *ay*)

EDT'de de madde başı olarak Köktürkçe *a:y* şekli verilmiştir.³ E. V. Sevortyan da *a:y* ve eski Rus el yazmalarında yer alan *aanъ* ve *aai* şekillerine yer vererek *a:* foneminin uzunluğuna yer vermiştir. Ayrıca söz konusu araştırmacı Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan *ay ay-* “çıkılmak, doğmak (ay için)”, *ay aydığı* (ay-dığ-ı) ve *aya-* “yürümek, ay ışığında gezmek,” şekillerine dayanarak *a:y-* fiilinin varlığının mümkün olduğunu söylemiştir.⁴ Türkiye Türkçesinde *ay* ‘gök cismi veya yılın on iki ayından biri’ ismi yaygın olarak kullanılır. Leksika’da şu sebeplerden dolayı E. V. Sevortyan’ın ve dolayısı ile G. Clauson’un *a* foneminin uzunluğu görüşüne karşı çıkmıştır: Türkmen Türkçesinde *a:y* şeklinde *a* fonemi uzundur. Yakut Türkçesinde söz konusu kelime *ıy* şeklinde olup uzun bir fonem söz konusu değildir ve genellikle uzunluk hususunda Türkmen Türkçesi ile Yakut Türkçesi anlaşır; ayrıca E. V. Sevortyan’ın Türkiye Türkçesi ağızlarından aldığı yukarıdaki bulunan örneklerde de söz konusu *a* fonemi uzun değildir.⁵ Adı geçen sebeplerden ötürü bu çalışmada *a* foneminin uzunluğu hususunun tartışmalı olduğu görüşündeyiz.

ayaz & ayar “açık hava” (İngilizce: *clear weather*; Rusça: *ясная погода*; Almanca: *kalt wetter*; Fransızca: *temps clair*; Türkiye Türkçesi: *ayaz*)

Kelime Karahanlı Türkçesinde *ayas* şeklinde tespit edilmiştir.⁶ H. Eren söz konusu şekli Çuvaşça: *uyar* şeklini göz önüne alarak *ayaz* < *ay* + (*a*)z eki şeklinde vermiştir.⁷ *ayaz* şekli Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılır.

² Leksika, *age.*, s. 75-76.

³ Gerhard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, The Clarendon Press, Oxford 1972, s. 265a.

⁴ Edvard Vladimiroviç Sevortyan, *Etimoloğičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi na Glasniye*. Nauka. C.I, Moskva 1974, s. 98-99.

⁵ Leksika, *age.*, s. 55.

⁶ Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, Ekrem Tenişev, Dimitriy Mihayloviç Nasilov vd., *Drevnetyurskiy Slovar*, Nauka, Leningrad 1969, s. 27; Leksika, *age.*, s. 13; Besim Atalay, *Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 123.

⁷ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi. Ankara 1999, s. 26-27.

baya “az önce, şimdi” (Latince: *iustus, nunc*; İngilizce: *just, now*; Rusça : *только что, сейчас*; Almanca: *gerade noch, jetzt*; Fransızca: *juste, maintenant*; Türkiye Türkçesi: *az önce, şimdi*)

Eski Uygur Türkçesinde *baya* “az önce” şeklinde tespit edilmiştir.⁸ Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanımı değişik şekillerde yaygındır: *bayak* (madde başı), *baaktan, bağacık, bayacak, bayacuk, bayağ, bayağdan, bayah, bayahdan, bayahut, bayahtan, bayajdan, bayakdan* v.b.⁹ E. V. Sevortyan ğ- > y- (*bağa > baya*) gelişiminin Eski Uygur Türkçesinde görüldüğünden, *bağ > bay* gelişiminin de mümkün olabileceğini belirtir. +a ekinin ise yönelme işlevli olarak Eski Uygur Türkçesinden beri kullanıldığını belirtir.¹⁰ *bağa > baya bağlamında* Hereke-Seferihisar-İzmir ağızı *bağacık* ‘az önce, demin’ şekli dikkat çekmektedir.

bengü “ebedî, daimî, sonsuz” (Latince: *semper*; İngilizce: *eternal, everlasting*; Rusça: *вечный*; Almanca: *ewig*; Fransızca: *pour jamais, tout le temps*; Türkiye Türkçesi: *bengü*)

Göktürkçede *bengü* “ebedî, sonsuz” şeklinde tespit edilmiştir. *bengü* (Kırım göçmenleri); *bengutaş* “anıt” (Kocaeli); *bekgütaş* “anıt” (Buca - İzmir) şekillerinde kelime Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılır. M. Räsänen’e göre bu kelime Çince den alıntıdır: *meñkü ~ bengü < man* “on bin” + *ko* “yaş”. Buradan da Koreceye *manko* “sonsuz” şeklinde geçmiştir.¹¹ E. V. Sevortyan, incelenen kelimenin *beñ ~ meñ* ‘sonsuzluk’ kökünden gelebileceğini söylemiştir.¹² T. Gülensoy’da söz konusu kelimenin aynı kökten türediğini belirtmiştir.¹³

bıldur ~ baldur “geçen yıl” (İngilizce: *last year*; Rusça: *прошлый год*; Almanca: *vergangenes Jahr*; Fransızca: *L'année dernière, L'année passé*; Türkiye Türkçesi: *bıldır*)

Kelime ilk kez DLT’de *bıldır* ‘geçen yıl’ şeklinde Karahanlı Türkçesinde tespit edilmiştir.¹⁴ *bıldır* “geçen yıl, bir yıldır” şekli Türkiye Türkçesinin birçok ağızında yaygın olarak kullanılır.¹⁵ G. Clauson *bıldır* şeklini birincil kabul etmiştir. G. Clauson, W. Radloff’un

⁸ Leksika, *age.*, s. 83.

⁹ TDK. *age.*

¹⁰ ESTYA II, *age.*, s. 30.

¹¹ Martti Räsänen, *Versuch eines Etymologischien Wörterbuch der Türksprachen*, Suomalais - Ugrilainen Seurayay1969, s. 334.

¹² ESTYA II, *age.*, s. 113-114.

¹³ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara s. 132.

¹⁴ DLT I, *age.*, s. 456; Leksika, *age.*, s. 71.

¹⁵ TDK, *age.*

söz konusu kelimeyi “bir yıldır” kelime grubundan getirmesini kesin bir dil ile reddetmiştir.¹⁶ M. Räsänen de *biltır* < *bir yıl-tur(ur)* şeklinde etimolojik açıklamada bulunmuştur.¹⁷

Söz konusu şekil Altay dil ve lehçelerinde birçok karşılığa sahiptir: Moğolca: *boli-* “yaşlanmak, zayıflamak; bir şey yapmayı bırakmak”; Moğol lehçeleri: Halha: *boli-* “kes(il)mek, din(diril)mek, zayıflamak; yaşlanmak”; Buryat: *boli-* “kesmek, durmak” (bu şeklin değişik zamanlardaki şekilleri bir hareketin yapılmasının durdurulmasını ifade eder). Mançu-Tunguz: *bala-* “çok eskiden, önceden”; Ulç, Orok, Nanya lehçeleri: *bala-na* çok eski, önceden”, *balaptı* “eski, çok eski”; Nanya: *balapçi* “eski, çok eski”. Japonca: *puru*: “eski, daha eskiden”; çağdaş Japonca: *furu-i*. İncelenen kelime yeniden yapılandırılarak Proto Altayca: *balu* “geçmiş, geçmiş (zaman)” şekli elde edilir.¹⁸ İncelenen şeklin hemen yukarıda yer alan Altay dil ve lehçelerindeki karşılıkları göz önüne alındığında, kelimenin “bir yıldır” kelime grubundan getirilemeyeceği görüşündeyiz; Leksika’da da belirtildiği gibi adı geçen şeklin Proto Altayca dönemine ait olduğu görüşündeyiz.

bulut “bulut”: Atmosferdeki su damlacıkları ve buz taneciklerinin görülebilir yoğunluk kazanmasıyla oluşan, şekilleri, yükseklikleri ve yol açtıkları hava olaylarıyla birbirinden ayrılan yığın. (Latince: *Nubes*; İngilizce: *cloud*; Rusça: *облако*; Almanca: *Wolke*; Fransızca: *Nuage*; Türkiye Türkçesi: *bulut*)”

Kelime ilk kez Eski Uygur Türkçesinde *bulut* “bulut” şeklinde tespit edilmiştir.¹⁹ Bu kelimenin Türkiye Türkçesinde kullanımı *bulut* şeklinde yaygındır. *Bulut* kelimesinin yapı olarak *bulun-* ‘sislenmek’ fiiliyle bağlantılı olduğu fikrindeki W. Bang ile E. V. Sevortyan’ın düşünceleri birbirine yakındır.²⁰ T. Gülensoy *bū* “buhar, buğu” + *lı+t* şeklinde kelimenin etimolojisini yapmıştır.²¹

burçak “dolu”: Havada su buğusunun birden yoğunlaşıp katılaşmasından oluşan, türlü irilikte, yuvarlak veya düzensiz biçimli saydam buz parçaları durumunda yere hızla düşen bir yağış türü: *Dolu ekinlerini vurmuşsa bir yıl aç demektir*. T. Buğra. (Latince: *Grando*; İngilizce: *hail*; Rusça: *град*; Almanca: *Hagel*; Fransızca: *Grêle*; Türkiye Türkçesi: *burçak, dolu*)

¹⁶ EDT, *age.*, s. 334.

¹⁷ VEWT, *age.*, s. 74.

¹⁸ Leksika, *age.*, s. 71-72.

¹⁹ DTS, *age.*, s. 123.

²⁰ Leksika *age.*, s. 24; ESTYA II, *age.*, s. 264.

²¹ KBS, *age.*, s. 182.

Türkiye Türkçesinde *burçağ* “baklagillerden taneleri hayvan yemi olarak kullanılan bir bitki” şekli yaygın olarak kullanılır. G. Clauson, Göktürk ve Eski Uygur Türkçesinde *burçağ* “fasulye, bezelye, dolu tanesi” şeklinin tespit edildiğini belirtip söz konusu şeklin *bu:r-* kökünden gelebileceğini bildirmiştir.²² E. V. Sevortyan *bur-* “sarmak, sarılmak” fiilinden *-çak* eki ile kelimenin türemiş olabileceğini belirtmiştir.²³

bus “pus”: Görüş uzaklığını çok azaltmayan bir tür hafif sis (Latince: *Caligo*; İngilizce: *fog, mist*; Rusça: *туман, мгла*; Almanca: *Nebel*; Fransızca: *Brume*; Türkiye Türkçesi: *pus*)

Bu kelimenin Eski Türkçe döneminde bir kaydına henüz rastlanmamıştır. Söz konusu kelime ile ilk defa Karahanlı Türkçesi döneminde *bus* şeklinde karşılaşmıştır.²⁴ Zile–Tokat, Eldilek, Elbistan-Maraş, Gaziantep, Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri/Hatay, Ortaköy, Şarkışla/Sivas, Bünyan/Kayseri ağızlarında *bus* “sis” şekli kullanılır. *burs* “sis” şeklinde kelime Gelendost/Isparta, Gözene/Malatya, Çepni, Gemerek”Sivas ağızlarında yaşamaktadır. Türkiye Türkçesinde *pus* şekli yaygın olarak kullanılır.²⁵ ESTYA, Leksika, VEWT, EDT ve DTS’de yer alan madde başlarına ve DLT’de geçen *bu* “buğ, buhar, buğu” kelimesine dayanarak, incelenen kelime daha eski metinler bulunana kadar *bu (bū) +s > pus* etimolojik açıklaması ile yeniden yapılandırılabilir.

bu:z & mu:z “buz”: Donarak katı duruma gelmiş su (Latince: *Glaciēs*; İngilizce: *ice*; Rusça: *лѣд*; Almanca: *Eis*; Fransızca: *Glace*; Türkiye Türkçesi: *buz*)

Söz konusu şekil Karahanlı Türkçesinde *buz* “buz” şeklinde tespit edilmiştir.²⁶ Türkiye Türkçesinde *buz* “buz” şekli yaygın olarak kullanılır. E. V. Sevortyan yeniden yapılandırma sonucunda *bu:z* ve eski bir Türk lehçesinde değişikliğe uğramış şekli olan *mu:z* şekillerinin Türkçede elde edilebileceğini varsaymıştır. Ayrıca E. V. Sevortyan Karahanlı Türkçesi: *bud-* “donmak, buz tutmak”, Eski Türkçe: *buy-* ‘donmak’, Türkiye Türkçesi ağızları: *buy-*, *bıy-* *biy-* ve *büy-* şekillerinin, *bu:z* şekli ile etimolojik bağlantısı olduğunu belirtir. Türkçede *bu:z ~*

²² EDT, *age.*, s. 357.

²³ ESTYA, *age.*, s. 275.

²⁴ DTS, *age.*, s. 127.

²⁵ TDK, *age.*

²⁶ DTS, *age.*, s. 130.

mu:z şekillerinin kelime ve de anlamsal karşılığı olarak da araştırmacı Moğolca: *mösün* kelimesini vermiştir.²⁷ T. Gülensoy ise incelenen şekli *bū-z* şeklinde bölmüştür.²⁸

çars “sis”: Atmosferin alt tabakalarındaki küçük su taneleri veya buhardan oluşan bulutların çok alçalarak yeryüzüne kadar inmesiyle oluşan duman (Latince: *Caligo*; İngilizce: *fog, mist*; Rusça: *туман, мгла*; Almanca: *Nebel*; Fransızca: *Brume*; Türkiye Türkçesi: *sis, çars*)

Türkiye Türkçesinde *sis* şekli yaygın olarak kullanılır. *çars* “sis” şekli ise Kadıçiftliği/İstanbul ağzında kullanılır.²⁹ Orta Kıpçak Türkçesinde *ças* “sis” şekli tespit edilmiştir. *Çars* ve *ças* şekilleri *ça-* kökü ile ilgili olabilir; bu kökten ayrıca Moğolca : *çasun* “kar”, *çar* “köreşe” ve *çaң* “kırağı” kelimeleri türemiştir. *çars* > *ças* şekli, Tatar ağzı: *çasar-* “kırçla örtülmek, sis bürümek”, *çaslə* “kırçla örtülmüş” ve Başkurt Türkçesi: *sasşaw* < *saska-* + *w* “kırağı; şiddetli ayaz; şiddetli ayazdaki kırağı”; “ağaçlardaki kırağı” şekillerinde de yer almaktadır.³⁰

çı:ğ, çi:g, çı:k, çiy “çiy”: Havada buğu durumundayken akşamın ve gecenin serinliğiyle yerde veya bitkilerde toplanan küçük su damlaları, şebnem (Latince: *Madidus*; İngilizce: *dew*; Rusça: *роса, влага*; Almanca: *Roh, unreif, feucht*;³¹ Fransızca: *Rosée*; Türkiye Türkçesi: *çiy*)

Karahanlı Türkçesinde *çi* “çiy” şekli tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında bu kelime şöyledir: *çığ* “kırağı, şebnem” (Sivrihisar/Eskişehir, Trabzon, Ersis-Yusufeli/Artvin, Refahiye/Erzincan); *çiğ* ‘çığ’ (Yusufeli Uşhum köyü/Artvin).³²

i ~ ı ünlü çifti yukarıda yer alan tarihî, çağdaş Türk lehçeleri ve ağızları örneklerinin bir çoğunda birbirinin yerine kullanılmıştır. *çi* şekline DTS’de, DLT kaynak gösterilerek yer verilmiştir. DLT’de İncelenen kelime *çi* “yaşlık”, *çi yér* “yaş yer” şeklinde yer alır. Burada *çık-* “nemlenmek fiili ve *ton çıkdı* “elbise nemlendi” örneği de verilmiştir.³³ Leksika’da *çi*

²⁷ ESTYA, *age.*, s. 238-239.

²⁸ KBS, *age.*, s. 189

²⁹ TDK, *age.*

³⁰ Leksika, *age.*, s. 35.

³¹ VEWT, *age.*, s. 107a.

³² TDK, *age.*

³³ Bk. DLT III 183-184;207. DLT III 184: “Herhangi bir şey topraktan nem alırsa yine böyle denir.”

yerine *çi*: şekli teklif edilmiştir. EDT’de de *çi*: okunuşu verilmiştir ve kelimenin *çig* şekli ile ilgili olabileceği belirtilmiştir.³⁴

çia:k “zaman”: Bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit (Latince: *Venus*; İngilizce: *Venus, Era*; Rusça: *Венера*; Almanca: *gerade, genau*;³⁵ Fransızca: *Vénus*; Türkiye Türkçesi: *çağ*)

Kelime Eski Uygur Türkçesinde *çak* “zaman” şeklinde tespit edilmiştir.³⁶ *çağ* “çağ, yaş” şeklinde Diyarbakır ağzında kullanılır. G. Clauson incelenen kelimenin *ça:ğ ~ çak* şeklinde yansıma isim olduğunu söyleyip *çap, çat, çı:k* yansıma isimleri ile karşılaştırılmasını ister. İsmi geçen araştırmacı kelimenin Moğolca kökenli olduğunu ve Türk Dilinde Moğol çağından önce bulunmadığını belirtir. Ayrıca *çak* “tam” şeklinde ayrı bir madde başı açar ve “dığında, dığı zaman” anlamlarında da kullanılabileceğini söyler: *oturdu: çak* “oturduğunda, oturduğu zaman”.³⁷

çiselemek “çiselemek, serpmek” (Latince: *imber levis*; İngilizce: *to mizzle, to drizzle*; Rusça: *моросить, накрывать*; Almanca: *nieseln*; Fransızca: *pleuvasser, pluviner*; Türkiye Türkçesi: *çiselemek, serpmek*)

Söz konusu fiil Eski Kıpçak Türkçesi döneminde *çise-* şeklinde tespit edilmiştir. Günümüz Türkçesinde de *çise-* şeklinde ve “çiselemek” anlamında kullanılır.

dañ “tan”: Güneş doğmadan önceki alaca karanlık, fecir. Güneş, doğmadan az önce havanın aydınlık olması; gün ağarması ve gün kararması olaylarının ortak adı (Latince: *Venus*; İngilizce: *Venus*; Rusça: *Венера*; Almanca: *gerade, genau*;³⁸ Fransızca: *Vénus*; Türkiye Türkçesi: *tan*)

Eski Uygur Türkçesinde *tañ* “sabah” (*tañ teñri* “şafak”) şeklinde kayıtlarda tespit edilmiştir. Diğer anlamlar bu anlam birimlerinden türemiştir. Leksika’da en eski şekil olarak *dañ* kelimesi verilmiştir. *sabahleyin sabah, tan* ve *şafak* anlam birimleri birincildir.³⁹ *dan,*

---

³⁴ Bk. Leksika; EDT.

³⁵ VEWT, *age.*, s. 95.

³⁶ VEWT, *age.*, s. 95.

³⁷ EDT, *age.*, s. 404.

³⁸ VEWT, *age.*, s. 95.

³⁹ Leksika, *age.*, s. 80.

dân, dañ “sabah vakti, tan” şekillerinde Gaziantep, Afşin/Maraş, Karahöyük, İncesu/Kayseri, Niğde, Konya ağızlarında, *danğ* “sabah vakti, tan” şeklinde ise Gaziantep ağızında kullanılır.⁴⁰

dül ~ **düş** “öğle vakti”: (Latince: *Meridianus*; İngilizce: *afternoon, midday*; Rusça: *полдень*; Almanca: *mittag*; Fransızca: *midi, apré midi*; Türkiye Türkçesi: *düş*)

Karahanlı ve Orta Kıpçak Türkçesi: *tüş* “öğle vakti” şeklinde tespit edilmiştir.⁴¹ *düş* “öğle” şeklinde Trabzon ağızında yaşar.⁴² İncelenen kelime ilk kez DLT’de *tüş ödi* “öğle vakti” olarak geçmiştir. EDT’de teklif edilen *dül-* “düşmek”, “mola”, “mola zamanı” Leksika’da DLT’nin etkisiyle yapılmış bir halk etimolojisi olarak değerlendirilmiştir.⁴³

dü:n “gece, dün”: (Latince: *Nox, heri*; İngilizce: *night, yesterday*; Rusça: *ночь, вчера*; Almanca: *Nacht, gestern*; Fransızca: *Nuit, hier*; Türkiye Türkçesi: *dün*)

İncelenen kelime Türkiye Türkçesinde *dün* “dün” şeklinde yaygın olarak kullanılır. Ayrıca *dühün* “dün” şeklinde Şenoba, Uludere/Hakkari ağızında yer alır.⁴⁴ Söz konusu kelime Köktürkçede *tün* “gece” olarak tespit edilmiştir. Leksika’da bu kelimenin anlam gelişimi Oğuz grubunda *gece* > *dün* şeklinde belirtilmiştir.⁴⁵ T. Gülensoy incelenen kelimeyi *dün* < *tü:n* şeklinde açıklamıştır. Araştırmacı ayrıca Eski ve Orta Türkçe “gece” anlamını da belirtmiştir.⁴⁶

e:rten “sabah, güneşin doğduğu zaman”: (Latince: *Sol, Die*; İngilizce: *Sun, day*; Rusça: *Солнце, День*; Almanca: *Solar, Tag*; Fransızca: *Soleil, Jour*; Türkiye Türkçesi: *Güneş, gün*)

Konya, Saray/Tekirdağ ağızlarında *erten* “sabah, güneşin doğduğu zaman” şekli günümüzde kullanılmaktadır.⁴⁷

esin “(ılıman) rüzgar, sabah rüzgârı”: (Latince: *Ventus*; İngilizce: *wind*; Rusça: *ветер*; Almanca: *Wind*; Fransızca: *Vent*; Türkiye Türkçesi: *esin, sabah rüzgârı*)

---

⁴⁰ TDK, *age*.

⁴¹ Leksika, *age*, s. 79.

⁴² TDK, *age*.

⁴³ Bk. EDT, *age*, s. 559; Leksika, *age*, s. 79.

⁴⁴ TDK, *age*.

⁴⁵ Leksika, *age*, s. 81.

⁴⁶ KBS I, *age*, s. 312.

⁴⁷ TDK, *age*.

Eski Uygur Türkçesinde *esin* “rüzgâr” şeklinde kelime ilk kez kayıtlara geçmiştir.⁴⁸ EDT’de *yel-esin* şeklinde görülür.⁴⁹ Türkiye Türkçesi ağızlarında *esin* “sabah rüzgârı” (Taşucu, Silifke/İçel)olarak günümüzde de kullanılır.⁵⁰

gündür “gündüz”: 1. Günün sabahtan akşama kadar süren aydınlık bölümü: *Tan yeri ağarmış, gündüz olmaya başlamıştı.* - A. H. Müftüoğlu. 2. *zf. Gündüz vaktinde: Ankara’da gündüz tedarikat yapan bu fakülteye devam edebilmek için bir iş aradım.* - N. Hikmet. (Latince: *Die*; İngilizce: *day*; Rusça: *День*; Almanca: *Tag*; Fransızca: *Jour*; Türkiye Türkçesi: *gündüz*)

Bu kelime erken dönem Türk yazıtlarında geçmiştir: Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi: *kündüz ~ küntüz*.⁵¹ Kelimenin kök şekline ve kök anlamına bakıldığında *kün* şekline türediği tespit edilmektedir. Adı geçen köke gelen *+dur ~ +dür* eki, *bal+dur ~ bil+dur* “geçen yıl”, *kündürtündür* “öğlen ve geceleyin” örneklerinde zaman bildiren kelimelerle kullanılmıştır. Ayrıca Moğolca : *+dur* şekli de vardır.⁵²

gü:r “güz, sonbahar”: (Latince: *Autumnus, Autumni*; İngilizce: *autumn, fall*; Rusça: *осень*; Almanca: *Herbst*; Fransızca: *Automne, Automanal*; Türkiye Türkçesi: *güz, sonbahar*)

Kelime ilk kez Hoytu-Tamır yazıtında (HT.X,3) *küz+de* “sonbaharda” şeklinde geçer (HT.X,3). Ayrıca kelime Şine-Usu yazıtında *küz+in* “sonbaharda” şeklinde geçer (Ş. U, D-8). Leksika’da bu kelimenin Altay dillerinde yer alan karşılıklarına bakılarak *-r > -z* tercih edilmiştir. Bu yüzden kelimenin yeniden yapılandırılması işleminin sonucunda *gü:r* şekli elde edilmiştir.⁵³ Söz konusu kelimenin Türkiye Türkçesinde *güz* “sonbahar” şeklinde kullanımı yaygındır.

imir “sis”: Atmosferin alt tabakalarındaki küçük su taneleri veya buhardan oluşan bulutların alçalarak yeryüzüne kadar inmesiyle oluşan duman: *Kalküta’yı süt mavisini bir akşam sisi kaplıyor.* - R. H. Karay. (Latince: *caligo*; İngilizce: *fog*; Rusça: *туман*; Almanca: *Nebel*; Fransızca: *Brouillard*; Türkiye Türkçesi: *sis, duman*)”

⁴⁸ Leksika, *age.*, s. 41.

⁴⁹ EDT, *age.*, s. 248 a-b.

⁵⁰ TDK, *age.*

⁵¹ Bk. Leksika, *age.*, s. 78; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 42, 104.

⁵² Leksika, *age.*, s. 78.

⁵³ Leksika, *age.*, s. 75.

Karahanlı Türkçesinde *imir* şeklinde tespit edilmiştir.⁵⁴ *ümür*, *imir* şekilleri, *imir* “alacakaranlık” ile özdeştir.⁵⁵ İncelenen kelime *emir* “gökkuşağı” şeklinde Sücüllü – Yalvaç/Isparta, Pazaravdan – Bucak/Burdur, Alacalar – Kırkağaç/Manisa, Terkeşan/Yozgat ağızlarında kullanılır.⁵⁶

isig ~ **ısığ** “(kavurucu) sıcak”: (Latince: *fervens*; *aestus estus*; İngilizce: *hot*, *heat*; Rusça: *жара*; Almanca: *heiss*; *Hitze*; Fransızca: *brulant*; *chaleur*, *choud*; Türkiye Türkçesi: *ısı*, *sıcak*)

Kelime, Uygur Türkçesi döneminde *isig* şeklinde tespit edilmiştir. Tarihi ve çağdaş lehçelerde *isig* ~ *ısığ* şekilleri geçer. Türkiye Türkçesinde -ğ fonemi düşmüş, *ıssı* ~ *ısı* şekilleri kullanılmıştır.⁵⁷

kad “fırtına, kay”: Rüzgâr çizelgesinde hızı 34-40 deniz mili olan ve kuvveti 8 ile gösterilen, yağmur ve kasırga getiren çok güçlü rüzgâr: *İnce, uzun sapının, çok ağır başını, o kadar yüksekte taşıyabilmesi, fırtınalarda kırılmaması, içindeki aşktandır.* - H. S. Tanrıöver. (Latince: *Tempestas*; İngilizce: *storm*; Rusça: *буря*; Almanca: *Sturmwind*; Fransızca: *Tempête*; Türkiye Türkçesi: *fırtına*)

Karahanlı Türkçesinde kelime *kad* olarak tespit edilmiştir.⁵⁸ Türkmen Türkçesinde *kay* şeklinde *a* fonemi uzun değildir.⁵⁹ Buna rağmen söz konusu kelimenin proto şekli için *ka:d* belirtilmiştir.⁶⁰ *kad* ve *kad-* eş sesli teşkiller olarak oluşmuştur. Söz konusu şekiller ile *ka:r*, Osmanlı Türkçesi *kayı* “fırtına” v.b. şekilleri bir *ka* şeklini işaret etmektedir.⁶¹ Türkiye Türkçesinde *kay* “fırtına” şekli Çorum ağızında, *kay* “yağmurdan önce esen yel” şekli de Lapseki-Çanakkale ağızında kullanılmaktadır.

ka:r “kar”: Havada beyaz ve hafif billurlar biçiminde donarak yağan su buharı: *Kıştı, yerler iki karış kar tutmuştu.* - T. Buğra. (Latince: *Nix*; İngilizce: *snow*; Rusça: *снег*; Almanca: *Schnee*; Fransızca: *Neige*; Türkiye Türkçesi: *kar*)

⁵⁴ DTS, *age.*, s. 173.

⁵⁵ ESTYA, *age.*, s. 354.

⁵⁶ TDK, *age.*

⁵⁷ Bk. Leksika *age.*, s. 19-20; TDK, *age.*

⁵⁸ DTS, *age.*, s. 404.

⁵⁹ Leksika, *age.*, s. 46.

⁶⁰ VEWT, *age.*, s. 217.

⁶¹ Bk. Leksika *age.*, s. 46

Kelime ile Köktürkçe döneminden beri *kar* şeklinde karşılaşılır.⁶² Günümüz Türkçesinde de *kar* “kar” şekli kullanılmaktadır.

kasırku “kasırğa”: Rüzgâr çizelgesinde hızı 64 veya daha fazla deniz mili olan ve kuvveti 12 ile gösterilen rüzgâr: *Bu ağaç yalnız büyük bir kasırğa ile silkeleniyor.* - P. Safa. (Latince: *Catægis*; İngilizce: *hurricane*; Rusça: *вихрь*; Almanca: *Wirbelwind*; Fransızca: *Ouragan*; Türkiye Türkçesi: *kasırğa*)

qasırqu şekli Karahanlı Türkçesinde kayıtlara geçmiştir. E. Tenişev *sakarıkı* şeklini “kene” anlamında saptamıştır. G. Clauson *kasırku?* *kasırğö* şekillerini fiil kökenli sayar. Varsayımsal *kas-* gövdesinden, ettirgen şekil *kasır-* yapıldığını düşünür. Söz konusu şekil yaygın olarak Türkiye Türkçesinde kullanılır.⁶³

qıl “kış”: 1. Kuzey yarım kürede 22 Aralık-21 Mart tarihleri arasındaki zaman dilimi, sonbaharla ilkbahar arasındaki soğuk mevsim: *Kıştı. Yerler iki karış kar tutmuştu.* - T. Buğra. 2. *mec.* Çok soğuk hava. (Latince: *Hiems*; İngilizce: *winter*; Rusça: *зима*; Almanca: *Winterzeit*; Fransızca: *Hiver*; Türkiye Türkçesi: *kış*)

Kelime Orhon Yazıtlarında *kışın* “kışın, kış zamanı” şeklinde geçer. Bu kök de diğer mevsim adları gibi birçok Altay dilinde karşılığa sahiptir: Mançu-Tunguz: *gil(d)* “soğuk (sıvı), saydam, parlayan”; Japonca: *kisara(n)ki* “ay takviminin ikinci ayı”, Eski Japonca: *kisaragi*. Kelimenin Altay dilleri ve lehçelerinde yer alan karşılıkları göz önüne alınarak Leksika’da Proto Altayca için *gil’o* “soğuk, yılın soğuk zamanı” şekli teklif edilmiştir.⁶⁴

qırağı “kırağı”: Su buğusunun soğuk havalarda, yerde, bitkiler, ağaçlar ve öteki nesnelere üzerinde donmasıyla oluşan ince buz kristalleri: *Sedef parçasını hemen aşağıya düşecek bir kırağı damlası gibi parlatıyordu.* -R. H. Karay. (Latince: *Gelu, Pruina*; İngilizce: *frost, rime*; Rusça: *иней, изморозь*; Almanca: *Reif, Raureif*; Fransızca: *Gel, Givre*; Türkiye Türkçesi: *kırağı, don*)

Qırağı şekli Karahanlı Türkçesinde tespit edilmiştir. *Qırağı* şeklinin etimolojisi W. Bang tarafından şu şekilde teklif edilmiştir: *qır* ‘kır’ şeklinden türediği varsayılan *qıra-*

⁶² DTS, *age.*, s. 422.

⁶³ Bk. Leksika, *age.*, s. 43; EDT *age.*, s. 669.

⁶⁴ Leksika, *age.*, s. 75-76.

'kırışmak' fiilinden *kırağı* kelimesi türemiştir. G. Doerfer tarafından da bu görüş onaylanmıştır.⁶⁵ Türkiye Türkçesinde de *kırağı* şekli yaygın olarak kullanılır.

ķolu "belirli bir zaman aralığı, dönem": (Latince: *Period*; İngilizce: *period*; Rusça: *непуод*; Almanca: *Glanzzzeit*; Fransızca: *Période*; Türkiye Türkçesi: *dönem*)

Kelime en erken dönem Eski Türk yazıtlarında *ķolu* şeklinde bulunmaktadır. Astronomi metinlerinde bu kelime "yaklaşık on saniyelik zaman" anlamına gelir.⁶⁶

kün "güneş": Gezegenlere ve yer küreye ışık ve ısı veren büyük gök cismi. *gün*: 1. Güneş. 2. Güneş ışığı. 3. Gündüz: *Bütün gün yanında kalırdım*. - A. Ağaoğlu. 4. Yer yuvarlağının kendi eksenini etrafında bir kez dönmesiyle geçen yirmi dört saatlik süre: *Kız kardeşi üç yıl, bir gün olsun canı sıkılmadan yaşadı Tatvan'da* - N. Cumalı. 5. İçinde bulunulan zaman: *Aylıkları, günün ihtiyaçları karşısında deve de kulak gibi kalıyordu*. - R. N. Güntekin. 6. Zaman, sıra: *Ama şu son günlerde büyük bir ilerleme olmuştu kadında*. - A. Kulin. 7. Çağ, devir. (Latince: *Sol, Die*; İngilizce: *Sun, day*; Rusça: *Солнце, День*; Almanca: *Solar, Tag*; Fransızca: *Soleil, Jour*; Türkiye Türkçesi: *Güneş, gün*)

Kelime Eski Uygur Türkçesi döneminde *kün* şeklinde tespit edilmiştir. *kün* şekli ile *küy-* "yanmak" şekli arasındaki ilişkiye dikkat etmek gereklidir. Her iki şeklin de anlamı kesin olarak belirlenmemiş olan *kü-* fiil kökünden türemesi mümkündür.⁶⁷ Kütahya ve yöresinde *kün* "gün", *gün* ise "gün, güneş" şekillerinde, Doğu Trakya'da kullanılır.

küneş "güneş": Gezegenlere ve yer yuvarlağına ışık ve ısı veren büyük gök cismi. *gün*: 1. Güneş. 2. Güneş ışığı. 3. Gündüz: *Bütün gün yanında kalırdım*. - A. Ağaoğlu. 4. Yer yuvarlağının kendi eksenini etrafında bir kez dönmesiyle geçen yirmi dört saatlik süre: *Kız kardeşi üç yıl, bir gün olsun canı sıkılmadan yaşadı Tatvan'da*. - N. Cumalı. 5. İçinde bulunulan zaman: *Aylıkları, günün ihtiyaçları karşısında deve de kulak gibi kalıyordu*. - R. N. Güntekin. 6. Zaman, sıra: *Ama şu son günlerde büyük bir ilerleme olmuştu kadında*. -A. Kulin. (Latince: *Sol*; İngilizce: *Sun*; Rusça: *Солнце*; Almanca: *Solar*; Fransızca: *Soleil*; Türkiye Türkçesi: *Güneş*)

⁶⁵ Leksika, *age.*, s. 36-37.

⁶⁶ Leksika, *age.*, s. 69-70.

⁶⁷ Leksika, *age.*, s. 65.

Kelime Eski Uygur Türkçesinde *kuyaş* şeklinde geçer. *Söz konusu şekil kün + aş ~ eş* şeklinde olabilir ya da başka bir kelime ile adı geçen kelimenin birleştirilmesinden meydana gelmiş olabilir.⁶⁸ Türkiye Türkçesinde *güneş* şekli yaygın olarak kullanılır.

öd “*zaman*”: 1. Bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit: *Zaman geçtikçe hafifleyecek yerde, daha ziyade ağırlaşan bir vicdan azabı duyarım.* - Ö. Seyfettin. 2. Bu sürenin belirli bir parçası, vakit: *Efendiler, az söylemek çok yapmak zamanı gelmiştir.* -A. İlhan. 3. Belirlenmiş olan an. 4. Çağ, mevsim: *Gül zamanı. Çocukluk zamanı.* 5. Bir işe ayrılmış veya bir iş için alışılmış saatler, vakit. 6. Dönem, devir: *Dedelerimizin zamanında burada bir kral yaşardı.* - R. Mağden. 7. *gök b.* Olayların oluş ve akış sırasını belirleyen, düzenli ve dönemli gök olaylarını birim olarak kullanan sanal bir kavram; *mevsim*: 1. Yılın, güneşten ısı, ışık alma süresi ve dolayısıyla iklim şartları bakımından farklılık gösteren dört bölümünden her biri, sezon: *Bütün bir mevsim vur patlasın çal oynasın, eğlenildi.* - S. F. Abasıyanık. 2. Bazı atmosfer olaylarının en çok belirdikleri zaman: *Yağmur mevsimi. Fırtına mevsimi.* 3. Herhangi bir ekimin yapıldığı veya bir ürünün yetiştiği dönem: *Kütahya'ya bir kiraz ve Bursa'ya bir şeftali mevsiminde gitmiştim.* - A. Gündüz. 4. Herhangi bir şeyin etkinlik dönemi, sezon: *Tiyatro mevsimi.* 5. Zaman, dönem, çağ: *Sevda mevsimi gelince kuşlar bin türlü teranelerle minimini göğüslerini yırtarlar.* - R. N. Güntekin. 6. *mec.* Yaşamın bir bölümü: *Yaşamın kış mevsimi yaşlılıktır.* (Latince: *Tempus, Temporum*; İngilizce: *time, season*; Rusça: *время, сезон*; Almanca: *Zeit, Jahreszeit*; Fransızca: *Temps, Saison*; Türkiye Türkçesi: *zaman, mevsim*)

Eski Türk yazıtlarından beri *öd* şekli gerek yalın gerekse de türemiş şekillerde görülür. Orhon Yazıtlarında söz konusu kelime *ol ödke* “bu zamanda” şeklinde geçer. Kelimenin eksiz hali çağdaş Türk şivelerinden Altay Türkçesinde *öy* “zaman, devir, mevsim, süre” şeklinde görülür ve adı geçen şiveden Tuva Türkçesine de *öy* “an, zaman, mevsim” şeklinde geçmiştir. Diğer Türk şivelerinde ise söz konusu kök +*leg* eki almıştır.⁶⁹ Türkçede yer alan *ögle* “gün ortası” şeklinde –*leg* ekindeki –*g* foneminin düştüğü görülmektedir. Söz konusu kelimenin Altayca karşılıkları da bulunmaktadır: Moğolca: *üde* “günün yarısından sonraki zaman, günün yarısı”, Japonca: *ayi*; Çağdaş Japonca: *oyi* “ihtiyarlık, ihtiyar”, *oyi-ru-* “yaşlanmak” şekilleri dikkate alınarak Leksika’da *ode* Proto Altayca şekli ve söz konusu şekil için “belirli bir

⁶⁸ Leksika, *age.*, s. 65.

⁶⁹ Bk. Leksika, *age.*, s. 68-69.

zamandaki ara, boşluk” anlamı teklif edilmiştir.⁷⁰ *Öd* “zaman” şekli Balıkesir ağzında günümüzde de yaşamaktadır.⁷¹

saşın ~ saşım “serap, sis”: Atmosferde ışınların kırılmasından doğan ve çöllerde kolaylıkla gözlemi yapılabilen optik yanılma, uzaktaki bir cisme bakarken sanki bir su yüzeyinden yansıyormuş gibi cisimle birlikte ters görüntünün oluşumu, ılgım, yalgın, pusarık: *Bu kitapların haricinde herhangi bir menfaat ummak, seraptan su ummak gibi olur.* - N. F. Kısakürek. (Latince: *imago, caligo*; İngilizce: *mirage, fog*; Rusça: *мираж, туман*; Almanca: *Fata Morgana, Nebel*; Fransızca: *Mirage, Brouillard*; Türkiye Türkçesi: *serap, sis*)

İncelenen kelime Karahanlı Türkçesi döneminde *salgum* şeklinde tespit edilmiştir. Bu kelimenin *sakı-* “sanmak, görür, duyar gibi olmak” fiil kökünden gelmesi mümkündür.⁷²

salkın “serin, soğuk”: (Latince: *frigus*; İngilizce: *cool, cold*; Rusça: *прохладный, холодный*; Almanca: *frisch, kalt, Kälte*; Fransızca: *frais, froid*; Türkiye Türkçesi: *serin, soğuk*)

Kelime Eski Uygur Türkçesi döneminde *salķım* şeklinde tespit edilmiştir.⁷³ Söz konusu kelime *salķın* şeklinde Çağatay Türkçesi döneminde kayıtlara geçmiştir ve de şu şekilde bir anlam gelişmesi teklif edilmiştir: “serin”, “serin rüzgâr (kavurucu sıcakta)” > “serin / serinlik” > “soğuk”.⁷⁴ Bu kelime Konya ağzında kullanılmaktadır.⁷⁵

serp- ~ sep- “çiselemek, serpmek”: (Latince: *imber levis*; İngilizce: *to mizzle, to drizzle*; Rusça: *моросить, накрапывать*; Almanca: *nieseln*; Fransızca: *pleuvasser, pluviner*; Türkiye Türkçesi: *çiselemek, serpmek*)

Orta Kıpçak Türkçesi: *säp-* (*säpkün* biçiminde “çiseleyen yağmur”) döneminden beri kelime tespit edilmiştir. Türkçede *serp-* şeklinde kullanılır. *serp-*, *sep-* anlamsal olarak, *serp-sep-* “serpmek” fiil gövdelerinden türemiştir.⁷⁶

soğık “soğuk, ayaz”: (Latince: *frigus*; İngilizce: *cold*; Rusça: *холод*; Almanca: *kalt, Kälte*; Fransızca: *froid, coryza*; Türkiye Türkçesi: *soğuk*)

⁷⁰ Bk. Leksika, *age.*, s. 68-69; ESTYA, *age.*, s. 516-517; EDT, *age.*, s. 35-36, 56; VEWT, *age.*, s. 368.

⁷¹ TDK, *age.*

⁷² Bk. Leksika, *age.*, s. 22, DTS, *age.*, s. 486.

⁷³ DTS, *age.*, s. 483.

⁷⁴ Leksika, *age.*, s. 16.

⁷⁵ TDK, *age.*

⁷⁶ Leksika, *age.*, s. 26; Bk. ESTYA.

Bu kelime Eski Uygur Türkçesi döneminden beri kullanılmaktadır.⁷⁷ *soğı-* “soğumak” fiil gövdesine isim yapan ek *-k* eklenmiştir.⁷⁸ Kelime günümüz Türkçesinde de *soğuk* ‘soğuk’ şeklinde kullanılmaktadır.

tawul “*fırtına*”: Rüzgâr çizelgesinde hızı 34-40 deniz mili olan ve kuvveti 8 ile gösterilen, yağmur ve kasırga getiren çok güçlü rüzgâr: *İnce, uzun sapının, çok ağır başını, o kadar yüksekte taşıyabilmesi, fırtınalarda kırılmaması, içindeki aşktandır.* - H. S. Tanrıöver. (Latince: *Tempestas*; İngilizce: *storm*; Rusça: *буря*; Almanca: *Sturmwind*; Fransızca: *Tempête*; Türkiye Türkçesi: *fırtına*)

Kelime ilk kez Orta Kıpçak Türkçesinde *tawul* şeklinde tespit edilir.⁷⁹ Türk dilinde *abı, abu, awı, awu* gelişimi vardır: *b- > w-*. Söz konusu kelimenin *d-* ve *t-* fonemli şekilleri, Eski Türkçe döneminde görülmemesi alıntı bir kelime olduğuna veya yansıma isim olduğuna işaret olabilir.⁸⁰ Karapınar/Konya ağzında *dağıl* “toz kaldırarak esen rüzgâr” şeklinde Türkiye Türkçesinde kullanılır.⁸¹

tipi “tipi, kar fırtınası”: *Onuncu gün tipi bastırınca adamların elleri aşırı soğuk nedeniyle madenî eşyalara yapışmaya başladı.* - İ. O. Anar. (Latince: *Bilizzard*; İngilizce: *bilizzard*; Rusça: *memель*; Almanca: *Gestöber*; Fransızca: *Bilizzard*; Türkiye Türkçesi: *tipi*)

Kelime Karahanlı Türkçesinde *tüpi* şeklinde tespit edilmiştir.⁸² *Tipi* şekli Yakut Türkçesinde muhafaza edilen *tip-* “süpürmek, örtmek” fiilinden oluşmuş ve de *-i* eki yardımıyla yapılmıştır.⁸³ Türkiye Türkçesinde söz konusu kelimenin *tipi* “tipi” şeklinde kullanımı yaygındır.

tolı ~ to:lı “*dolu*”: Havada su buğusunun birden yoğunlaşıp katılaşmasından oluşan, türlü irilikte, yuvarlak veya düzensiz biçimli saydam buz parçaları durumunda yere hızla düşen bir yağış türü: *Dolu ekinlerini vurmuşsa bir yıl aç demektir.* - T. Buğra. (Latince: *Grando*; İngilizce: *hail*; Rusça: *град*; Almanca: *Hagel*; Fransızca: *Grêle*; Türkiye Türkçesi: *dolu*)

⁷⁷ DTS, *age.*, s. 507; Leksika, *age.*, s. 15.

⁷⁸ Leksika, *age.*, s. 15; EDT, *age.*, s. 806a; VEWT, *age.*, s. 425a.

⁷⁹ KW, *age.*, s. 237.

⁸⁰ Leksika, *age.*, s. 46-47.

⁸¹ TDK, *age.*

⁸² DTS, *age.*, s. 598.

⁸³ Leksika, *age.*, s. 46-47.

Eski Uygur Türkçesinde *tolı* şekli tespit edilmiştir.⁸⁴ Yakut Türkçesi *tolon* (< *tolo-n* ?) *tolı* şeklinin fiil kökünden meydana geldiğini doğrulamaktadır.⁸⁵ *Tolu* şekli “buz tanesi şeklinde yağın kar, dolu” Türkiye Türkçesi ağızlarında günümüzde de kullanılır: Bozdoğan/Aydın, Çopur - Menemen/İzmir, Elbistan/Maraş, Sarıhamzalı – Sorgun/Yozgat.⁸⁶

toŋ, toŋ- “serin, soğuk”: (Latince: *frigus*; İngilizce: *cool, cold*; Rusça: *мерзлый, замерзший; прохладный, холодный*; Almanca: *frisch, kalt, Kälte*; Fransızca: *frais, froid*; Türkiye Türkçesi: *serin, soğuk*)

Kelime Karahanlı Türkçesi devrinde *toŋ* şeklinde tespit edilmiştir.⁸⁷ E. V. Sevortyan anlamını belirtmeden söz konusu kelimenin kökünü *to-* şeklinde açıklamıştır.⁸⁸

tum “(dondurucu) soğuk”: (Latince: *frigus*; İngilizce: *cold*; Rusça: *холод*; Almanca: *kalt, Kälte*; Fransızca: *froid, coryza*; Türkiye Türkçesi: *don, soğuk*)

Kelime Karahanlı döneminde *tom* ve *tum* şekillerinde kaydedilmiştir.⁸⁹ Söz konusu kelime M. Räsänen tarafından *tu-* “kapamak, duvarla ~ çitle çevirmek” fiil kökünden getirilmiştir.⁹⁰ E. V. Sevortyan ise *tom* şekli ile *doŋ* “dondurucu” *doş* “buz” şekillerini birleştirip, *to-* fiil kökünü anlamını belirtmeden yeniden yapılandırmıştır.⁹¹ *tum* şekli Türkiye Türkçesi ağızlarında da yer alır.⁹²

tuma:n “sis”: Atmosferin alt tabakalarındaki küçük su taneleri veya buhardan oluşan bulutların çok alçalarak yeryüzüne kadar inmesiyle oluşan duman: *Kalküta'yı süt mavisi bir akşam sisi kaplıyor.* - R. H. Karay. (Latince: *caligo*; İngilizce: *fog*; Rusça: *туман*; Almanca: *Nebel*; Fransızca: *Brouillard*; Türkiye Türkçesi: *sis, duman*)

Kelime Eski Uygur Türkçesinde *tuman* şeklinde geçmiştir.⁹³ *tum-* ~ *tuma-* “kaplamak, bürümek” fiil gövdesinden *tuman* şekli oluşmuştur.⁹⁴ *Tuman* şekli Silifke-İçel ağzında ve *tuban* şekli de Karaçay aşireti, Başhöyük-Kadınhanı–Konya ağzında kullanılır. Her iki şekil

⁸⁴ EDT, *age.*, s. 491, DTS, *age.*, s. 573.

⁸⁵ Leksika, *age.*, s. 32; Bk. VEWT, *age.*, s. 486b.

⁸⁶ TDK, *age.*

⁸⁷ DTS, *age.*, s. 356.

⁸⁸ Bk. ESTYA, *age.*, s. 266-267.

⁸⁹ *tom* için bk. Leksika, *age.*, s. 14; DTS 574 ve *tum* için Bk. Leksika, *age.*, s. 14; DTS *age.*, s. 585; DLT I, 338, 463.

⁹⁰ VEWT, *age.*, s. 498a-b.

⁹¹ ESTYA, *age.*, s. 1980, 267.

⁹² TDK, *age.*

⁹³ DTS, *age.*, s. 595.

⁹⁴ Leksika, *age.*, s. 34-35.

de “duman” anlamında kullanılır. *Duman* şekli de Şule/Gümüşhane, Şavşat/Artvin, Kars köyleri, Maraş ağızlarında kullanılır.⁹⁵

ya:r “*ilkbahar, gök b.*”: Kuzey yarım kürede mart, nisan ve mayıs aylarını içine alan, 21 Mart-22 Haziran arası zaman aralığı, bahar, erken bahar, evvel bahar, ilkyaz. (Latince: *Vernum*; İngilizce: *spring*; Rusça: *весна*; Almanca: *Frühjahr*; Fransızca: *Printemps*; Türkiye Türkçesi: *ilkbahar*)

Kelime erken dönem Türk yazıtlarında geçmiştir. Söz konusu şekil Kül Tigin Yazıtında ve DLT’de *yaz* “ilkbahar” şekli ile geçmiştir. Kelimenin Altay dillerinde çok sayıda karşılığı bulunur: Moğolca: *niray* “genç, erken, yeni doğmuş, taze”; Mançu-Tunguz: *ni(a)rgu* “iki yaşındaki mus”; Orta Korece: *pyàrim* “yaz”, Çağdaş Korece: *yarım* “yaz” ve Japonca: *pátù* “yaz” vb. Leksika’da kelimenin Altay dilleri ve lehçelerinde yer alan birçok karşılığı göz önüne alınarak Proto Altayca: *n’ä:r’a* (~ -e) “yeni doğmuş, yeni bitmiş taze yeşillik, ilkbahar, yaz zamanı” yeniden yapılandırılmış şekli teklif edilmiştir.⁹⁶

ya:y “yaz”: Kuzey yarım kürede 21 Haziran 23 Eylül tarihleri arasındaki zaman dilimi, ilkbaharla sonbahar arasındaki sıcak mevsim: *Çok sıcak bir yaz gecesiydi.* - Y. K. Karaosmanoğlu. (Latince: *Aestas*; İngilizce: *Summer*; Rusça: *лето*; Almanca: *Sommer*; Fransızca: *Été*; Türkiye Türkçesi: *yaz*)”

Erken dönem Türk yazıtlarında *yay* şeklinde geçer: VIII. yy. Eski Uygur Türkçesi: *Yayanta yayladım* “Yazı orada geçirdim”. Söz konusu şekil Altay dillerinde bir çok karşılığa sahiptir: Moğolca: *náir* “yaz”; Mançu-Tunguz: *ne’ñn’e* “ilkbahar”; Japonca: *minami* “güney, güney rüzgârı” vb. Leksika’da söz konusu Altay dillerinde yer alan karşılıklar göz önüne alınarak *n’ä:ñn’i* “yaz” yeniden yapılandırılmış şekli Proto Altayca için teklif edilmiştir.⁹⁷ Amasya, Kars, Ağrı, Iğdır, Antalya, Niğde, Erciş, İçel, Elazığ ve Isparta yöresi ağızlarında *yay* şekli günümüzde de “yaz” anlamında kullanılır.⁹⁸ *yaz* “yaz” şekli Türkiye Türkçesinde kullanılır.

yıl “yıl”: 1. Dünya’nın, Güneş çevresinde tam bir dolanım yapması için geçen 365 gün, 5 saat ve 49 dakikalık zaman. 2. Miladi takvime göre ocak ayının birinde başlayıp aralık ayının otuz birinde sona eren on iki aylık dönem, sene: *Yıl 1919 / Mayısın on dokuzu / Ufukta*

⁹⁵ TDK, *age*.

⁹⁶ Leksika, *age.*, s. 74.

⁹⁷ Leksika, *age.*, s. 74.

⁹⁸ TDK, *age*.

duran gemi gitgide yaklaşıyor - C. S. Erozan. (Latince: *Anno*; İngilizce: *year*; Rusça: *год*; Almanca: *Jahr*; Fransızca: *Année*; Türkiye Türkçesi: *yıl*)

yıl şekli Orhon Yazıtlarında on iki hayvanlı takvimin her bir dönemini belirtmek için kullanılır. Leksika'da kelimenin Moğolca: *cil* "on iki dönemin her bir yılı"; Mançu-Tunguz: *dilaça* "güneş"; Korece: *tolç* "tüm bir yıl, yıl dönümü" vb. Altayca karşılıkları dikkate alındıktan sonra *dilo* "bir takvim yılı, güneş" Proto Altayca şekli teklif edilir.⁹⁹ Söz konusu şekil; ses ve anlam bilim kanunları yönünden uygundur. Türkiye Türkçesinde *yıl* kullanılır.

***

Sonuç

Bu çalışmada Leksika'da yer alan Eski ve Orta Türkçe devirlerinin en az birinde kullanılmış olan kırk beş (45) adet mevsim, iklim, hava olayları ve yağış türleriyle ilgili kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin Rusça, Latince, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Türkiye Türkçesindeki (Türkiye Türkçesi ağızları dâhil) karşılıkları verilmiş, anlamları saptanmış, konu üzerine Eski ve Orta Türkçe lügatçesi oluşturulmuştur. Söz konusu lügatçede yer alan kelimelerin Leksika adlı eserde tespit edilmiş en eski şekilleri çeviri yazı ile madde başı olarak verildikten sonra ilk geçtiği tarihî Türk şivesi belirtilmiştir. Ayrıca bu çalışmada incelenen kelimeler ile ilgili bazı etimolojik notlara da yer verilmiştir.

***

Kaynaklar

Clauson, Gerhard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. The Clarendon Press, Oxford 1972.

Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 1999.

Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

---

⁹⁹ Bk. Leksika, *age.*, s. 71, EDT, *age.*, s. 917; VEWT, *age.*, s. 200.

Mihayloviç, Aleksandr Şçerbak, Tenişev, Ekrem, Mihayloviç, Dimitriy Nasilov vd. *Drevnetyurskiy Slovar*, Nauka, Leningrad 1969.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Räsänen, Martti, *Versuch eines Etymologyschien Wörterbuch der Türksprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seurayay, Helsinki 1969.

Starostin, Sergey, Dybo, Anna ve Mudrak, Oleg, *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Brill, Boston 2003.

Vladimiroviç, Edvard Sevortyan. *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi na Glasniye*, Nauka. C.I. Moskva 1974.

Vladimiroviç, Edvard Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi na Bukvu "b"*, Nauka, C.II. Moskva 1978.

Tenişev, Ekrem. Dybo, Anna. Mudrak, Oleg vd. *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Leksika*, Nauka, Moskva 1997.

<http://www.dictionary.reverso.net>

<http://tdkterim.gov.tr/bts/>

<http://turkce-latince.cevirsozluk.com>

Kısaltmalar

DLT: Divânü Lügâti't-Türk

DTS: Drevnetyurskiy Slovar'

EDT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

EDAL: Etymological Dictionary of the Altaic Languages

ESTYA: Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov

ETS: Eski Türk Yazıtları

KBS: Köken Bilgisi Sözlüğü

KW: Kalmückisches Wörterbuch

TDES: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü

TDK: Türk Dil Kurumu

VEWT: Versuch eines Etymologischen Wörterbuch der Türkischen Sprachen